

zbornici

PROMIŠLJANJA AKTUELNIH DRUŠTVENIH IZAZOVA REGIONALNI I GLOBALNI KONTEKST

UREDNICI

Ivana Arsić
Vladimir Mentus

IZDAVAČ:

Institut društvenih nauka

Beograd, 2020.

ZA IZDAVAČA:

dr Goran Bašić

RECENZENTI:

Dragan Todorović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Mirjana Dokmanović, Institut društvenih nauka, Beograd

Ankica Šobot, Institut društvenih nauka, Beograd

EDICIJA

Zbornici

UREDNICHE EDICIJE:

dr Natalija Mićunović

dr Mirjana Dokmanović

ISBN 978-86-7093-238-8

zbornici

PROMIŠLJANJA AKTUELNIH DRUŠTVENIH IZAZOVA: REGIONALNI I GLOBALNI KONTEKST

UREDNICI

Ivana Arsić

Vladimir Mentus

INSTITUT
Društvenih nauka
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

VLADIMIR MENTUS

Centar za sociološka i antropološka istraživanja

Institut društvenih nauka

vmentus@idn.org.rs

Luksovo shvatanje društvene moći i dominacije¹

Apstrakt

U radu se razmatra shvatanje Stivena Luksa (Steven Lukes) o društvenoj moći i dominaciji. Najpre se predstavlja debata o latentnosti konflikata interesa, kao i četiri različita shvatanja moći i dominacije – Dalov (Dahl) jednodimenzionalni model, Bakrakov (Bachrach) i Baracov (Baratz) dvodimenzionalni model, Luksov trodimenzionalni model i Fukoov (Foucault) kapilarni model. Potom se podrobnije predstavlja Luksovo shvatanje društvene moći (njegova kritika biheviorizma, metodološkog individualizma i teorijskog pluralizma), odnosa moći i dominacije, kao i njegovu shvatanje adaptivnih preferenci „stvarnih interesa“ i „lažne svesti“ – od ključnog značaja za ovu perspektivu. Konačno, predstavljeni su različiti pokušaji primene Luksovog teorijskog okvira u empirijskim istraživanjima moći, kao i pojedine kritike njegovih shvatanja.

Ključne reči: Luks, društvena moć, dominacija

Uvod

■ U radu se razmatra shvatanje društvene moći i dominacije Stivena Luksa (Steven Lukes), koje danas predstavlja jedno od najuticajnijih u oblasti izučavanja moći. Ono je prvi put konkretno formulisano sredinom sedamdesetih godina prošlog veka (Lukes 1974), i to njegovim idejama o tzv. trećem licu, odnosno dimenziji moći. Pitanja koja je Luks tada postavio su, prvo, kako se o moći može promišljati teorijski, a kako empirijski, i drugo (koje zahteva odgovor na prvo), da li američkom politikom upravlja vladajuća elita ili je reč o pluralističkoj demokratiji. U cilju odgovora na prvo pitanje, on nudi svoj trodimenzionalni model moći, o kojem će biti reči u narednom delu. Dalje će, radi podrobnijeg upoznavanja sa Luksovim

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

shvatanjem moći i dominacije, biti izložene njegova kritika biheviorizma, metodološkog individualizma i teorijskog pluralizma, njegovo shvatanje moći kao dominacije, a zatim i adaptivnih preferenci, tzv. stvarnih interesa i tzv. lažne svesti. Navedeni pojmovi su od suštinskog značaja za Luksova shvatanja. Na kraju rada iznose se primjeri empirijske evidencije Luksovih shvatanja i, najzad, najčešće kritike upućene ovom autoru.

Debata o četiri lica moći

Početkom druge polovine prošlog veka, unutar američke politikologije, a inicijalno povodom debate između pristalica elitističke i pluralističke tradicije, počela je da se pojavljuje rasprava o tri (ili prema pojedinim autorima četiri) tzv. lica moći. Ova debata je ostavila velikog traga u okviru politikologije, koji je u velikoj meri vidljiv i danas. Iako nije mnogo objavljivao o društvenoj moći, Stiven Luks je izvršio ogroman uticaj na pomenutu debatu, ali i na savremena shvatanja moći uopšte, i to prvenstveno svojim shvatanjima o tzv. trećem licu moći. Međutim, da bi se razumelo njegovo shvatanje društvene moći i dominacije, neophodno je upoznati se sa pojediniim prethodnim srodnim idejama, jer Luksova shvatanja predstavljaju njihovu nadgradnju. To su prvenstveno ideje Roberta Dala (Robert Dahl), a zatim i Pitera Bakraka (Peter Bachrach) i Nortona Baraca (Norton Baratz).

Za 50-te i 60-te godine prošlog veka dve knjige su bile naročito bitne kao inicijalne u debati između pristalica teorijskog pluralizma i elitizma u SAD oko toga da li američkom politikom upravlja jedna vladajuća elita ili se ona može smatrati pluralističkom demokratijom. To su Milsova (Mills) *The power elite* (Mills 1956) i Hanterova (Hunter) *Community Power Structure* (Hunter 1953), u kojima se zagovaralo elitističko gledište. Kao jedan od prvih pluralističkih odgovora usledio je članak Roberta Dala (Robert Dahl 1958) u kojem se iznosi stav da hipoteza o vladajućoj eliti može da se testira samo pod uslovom da je vladajuća elita dobro definisana grupa, da postoji određen uzorak slučajeva ključnih političkih odluka gde su preferencije te elite suprotstavljene nekoj drugoj grupi, i da u takvim slučajevima preferencije elite redovno prevladavaju. Tri godine kasnije Dal je u knjizi *Who*

Governs? Democracy and Power in an American City (Dahl 1961) sam sproveo istraživanje o donošenju odluka o urbanom razvoju, javnom školstvu i imenovanju političkih fukcionera tokom pedesetih godina u Nju Hejvenu u Konektikatu. On je zaključio da je moć difuzna, da su navedene oblasti međusobno nezavisne i da su unutar njih uticajne različite grupe, odnosno da nema jedinstvene gradske elite. Ovo pluralističko viđenje moći naziva se i jednodimenzionalnim, pri čemu se ta jedna dijimenzija, odnosno lice moći, odnosi na moć odlučivanja, odnosno moć prilikom donošenja odluka. Za Polsbija (Polsby), drugog velikog pluralistu, direktni konflikt između aktera predstavlja situaciju najbližu eksperimentalnom testu njihovih kapaciteta da se utiče na ishode, a to je najvidljivije u situacijama donošenja odluka (Polsby 1963). Moć se na ovaj način shvata isključivo efektivno, zatim kao atribut pojedinca koji se ispoljava u odnosu sa drugim pojedincima, odnosno bihevioralno, zatim kao dominacija, odnosno „moć nad“, i konačno, nultog je zbira (Hay 2002).

Kao kritika ovakvog shvatanja moći, usledila je teza o tzv. drugom licu moći, koja je potekla od strane pomenutih Bakraka i Baraca. Prema njima, osim što se moć koristi kada A učestvuje u donošenju odluka koje se tiču B-a, ona se „takođe koristi kada A ulaze napor u stvaranje ili jačanje društvenih i političkih vrednosti i institucionalnih praksi koje ograničavaju obim političkog procesa na javno razmatranje isključivo onih pitanja koja su relativno bezopasna za A. U meri u kojoj A to uspeva, B je sprečen [...] da pokrene bilo koja pitanja koja mogu svojim rešavanjem da ozbiljno ugroze skup preferencija A“ (Bachrach and Baratz 1962, 948). Reč je, dakle, o individualnom ili grupnom, svesnom ili nesvesnom, stvaranju ili jačanju barijera javnom otvaranju politički problematičnih pitanja. To je suština drugog lica moći, odnosno donošenje ‘neodluke’. Neodluka je „odluka koja rezultuje u supresiji ili osućeњenu latentnog ili manifestnog preispitivanja tako da se izbegne pojava interesa suprotnih onima koji je donose“ (Bachrach and Baratz 1970, 44). U skladu s tim, „donošenje neodluke je sredstvo kojim tražnja za promenom postaje raspodele pogodnosti i privilegija u zajednici može biti ugušena pre nego što je pomenuta, ili se drži prikrivenom, ili biva uništena pre nego što je dobila pristup relevantnom polju donošenja odluka ili [...] ozbiljno narušena ili uništena u fazi sprovodenja odluke“ (Bachrach and Baratz 1970, 44).

Kao nadgradnja dosad izloženih ideja usledilo je Luksovo tzv. treće lice moći. Najkraće rečeno, ono se odnosi na oblikovanje preferencija B-a od strane A. Luks se slaže da se moć sastoji u donošenju odluka i neodluka, ali za njega se vrhovna upotreba moći sastoji „u tome da se navedu drugi da imaju želje koje vi hoćete da imaju – dakle, u tome da obezbedite njihovo povinovanje kontrolisanjem njihovih misli i želja” (Lukes 2005b, 135). Shodno tome, Luksovo određenje moći glasi – A ispoljava moć nad B kada utiče i oblikuje njegove želje (Lukes 1993), odnosno kao mogućnost da se obezbedi potčinjavanje dominaciji kroz oblikovanje verovanja i želja, nametanjem unutrašnjih ograničenja (Lukes 2005b, 143–144).² Iz toga proizilazi Luksovo određenje dominacije kao „nametanje nekog značajnog ograničenja željama, ciljevima ili interesima podložnika, koje sputava, odnosno sprečava da se oni ispune ili čak formulisu” (Lukes 2005b, 113). Dominacija je, dakle, prema Luksu takva vrsta moći gde je izraženo odsustvo prisile, odnosno potčinjavanje je voljno, i kao takva je izjednačena sa trećim licem moći.³

Moć kao asimetričan odnos uopšte, prema Luksu, može biti shvaćena na tri načina – kao odnos kontrole (gde A direktno i voljno obezbeđuje potičnjvanje B), zavisnosti (gde se B potčinjava indirektno i nezavisno od akcija, namera, pa čak i znanja A) i nejednakosti (gde A i B imaju nejednake kapacitete da obezbede različite vrste korisnosti za sebe) (Lukes 1978).⁴

² Luks, međutim, prihvata i šira određenja moći kao što je mogućnost da se izazovu značajni efekti: da se izazovu ili spreče promene (Lukes, 2013).

³ Na drugom mestu, ranije, Luks dominaciju određuje znatno šire, kao sistemsku upotrebu moći u društvenom kontekstu nejednakih odnosa moći (Lukes 1997). U tom smislu Luks kritikuje Veberovu deficiju dominacije „kao izgleda da će se određene osobe pokoriti naredbi određenog sadržaja”, gde se dodaje da je postojanje dominacije „vezano samo za aktuelno prisustvo jedne osobe koja uspešno naređuje nekom drugom” (Weber 1978[1910^14]: 53, prema: Lukes 2005b, 111-112). Luks navodi da je za Vebera dominacija legitimna, odnosno priznata kao legitimna od strane onih koji su joj podložni i tu vidi problem jer se zanemaruje da ona može biti nametnuta tako da funkcioniše nasuprot interesima podložnika.

⁴ Pomenuto shvatnje odnosi se isključivo na negativnu moć, odnosno „moć nad“. Kasnije, kao što će biti pokazano, Luks ističe značaj i pozitivne moći, „moć da“.

Tabela 1: Debata o licima moći – tri dimenzije

	Jednodimenzi- onalni model	Dvodimenzionalni model	Trodimenzijski model
Pristalice	Dal, Polsbi, klasični pluralisti	Bakrak i Barac, neoelitisti	Luks, marksisti, neo- marksisti i radikalni elitisti/pluralisti
Koncepcija moći	Moć kao donošenje odлуka	Moć kao donošenje odluka i postavljanje dnevnog reda	Moć kao donošenje odluka, postavljanje dnevnog reda i ob- likovanje preferencija
Fokus analize	Formalna politička sfera	Formalna politička sfera i nefor- malni procesi koji je okružuju (koridori moći)	Uopštenije civilno društvo, naročito javna sfera (unutar koje se oblikuju preferencije)
Metodološki pristup	“Prebrojavanje” glasova i odluka unutar sfere odlučivanja	Etnografija koridora moći u cilju rasvetl- javanja neformalnih procesa kroz koje se postavlja dnevni red	Kritika ideologije – u cilju pokazivanja kako akteri pogrešno percipiraju svoje sopstvene materi- jalne interese
Priroda moći	Vidljiva, trans- parentna i lako merljiva	I nevidljiva i vidljiva (vidljiva samo onima koji postavljaju dnevni red), ali se može učiniti vidljivom kroz sticanje insajderskih informacija	Veoma nevidljiva – moć iskriviljuje percepcije i oblikuje preferencije; mora biti demisti- fikovana

Izvor: Hay 2002, 180.

Osim trećeg lica, u literaturi je prisutno ono što pojedini teoriteričari nazivaju i četvrtim licem moći, koje se vezuje za Fukoa (Foucault). Prema tom Fukoovom, tzv. kapilarnom, odnosno mikrofizičkom shvatanju moći, moć nije nešto što A poseduje, a B ne poseduje, već ono što u potpunosti oblikuje i A i B, kao i njihove interese. Drugim rečima, i A i B su proizvodi moći i njeni subjekti, i od nje je nemoguće pobegnuti, čineći ih podrobnim i željnim da se podvrgnu normama fizičkog i mentalnog zdravlja, seksualnosti i drugih prevladavajućih normi (Lukes 2013). Prema ovom shvatanju, moć je toliko raspršena da niko od aktera nema moralnu odgovornost za svoje postupke. Kako je svuda i konstituišuća po

subjekte, ne može se empirijski proučavati (Lukes 2007). Fuko bi se složio sa Luksom da je moć najefektivnija kada je najmanje vidljiva.⁵ Međutim Luks odbacuje ovakvo, kako on naziva, ultraradikalno stanovište.⁶ Naime, na ovaj način se, smatra Luks, zanemaruje stepen do kojeg su različiti prepoznati savremeni oblici moći zaista uspešni ili neuspešni u obezbeđivanju potčinjanja. Time što se fokusira na istorijske pojave formiranja identifikovanih normi, ostavljuju se po strani varijacije, ishodi i efekti mehanizama moći – samo se prepostavlja njihovo postojanje (Lukes 2005b).⁷

Treba napomenuti da se dosad pomenuta stanovišta nisu nužno međusobno isključujuća, tako da se čak i kod onih koji su skloni da se fokusiraju samo na prvo lice moći mogu mestimično pronaći ideje koje nalikuju shvatanju moći koja kao da uključuje i njeno drugo, pa čak i treće i četvrto lice.

Treće lice moći

Kako Luks sam napominje (Lukes 2013), trodimenzionalno shvatanje moći odbacuje pojedine pretpostavke implicitne pretvodno iznesenim shvatanjima. Prva je da moć mora uključivati pozitivne, nameravane akcije moćnika. Potčinjeni, naime, mogu predvideti njihove reakcije i angažovati se, na primer, u samocenzuri. Osim toga, oni se mogu prikloniti ili biti privučeni od strane moćnika i percipirati svoje potčinjeno mesto u društvenom poretku kao očigledno, prirodno, nepromenljivo ili čak kao korisno. Druga pretpostavka, pošto se moć pojavljuje tamo gde postoji

⁵ Luks Fukoovu moć naziva moć zavođenja (Lukes, 2005b: 98).

⁶ Osim što odbacuje krajnje determinističku poziciju kao potpuno zanemarujuću po važnost akcija pojedinca, Luks odbacuje i krajnje volontarističku poziciju, koja moć svodi na svesne i namerne akcije pojedinaca (Lukes and Hayward 2008; Lukes 1979).

⁷ Prema Daudingu (Dowding 2006), Luks omogućava da se struktura moći razume bez upadanja u fukoovsku zamku viđenja svih društvenih odnosa u istom relativističkom svetu u kojem su A i B predmeti istih odnosa moći i moralne odgovornosti. Međutim, Abraham (Abraham) ističe Fukove pokušaje odvajanja od takvog moralnog relativizma i navodi da je Fukovo shvatanje moći zapravo srednja tačka između marksističkih argumenata da je ekonomska struktura (a ne ljudska volja i odgovornost) uzrok nepravdi, i „ezistencijalizma samobičevanja“ – u kojoj su svi odgovorni za sve (Foucault 1980, 189, prema: Abraham 2016, 13).

sukob, je da je sukob od suštinskog značaja za odnos moći. Međutim, kako je bilo pomenuto, najefektivniji oblik moći je mogućnost da se, na prvom mestu, spreči pojava sukoba. Konačno, treća (ujedno najproblematičnija i najosporavanija) pretpostavka je da ovaj oblik moći može sprečiti ljudе da razumeju i samim tim ostvare sopstvene interese. On ih može podstaći da prihvate mitološka i pojednostavljena verovanja, računajući na njihove strahove, predrasude i ograničenu informisanost, kao i njihovu spremnost da pogrešno rezonuju. Dakle, moći da se postavljaju pitanja i na taj način pomogne u oblikovanju verovanja i preferencija može, prema Luksu, predstavljati moći dovođenja u zabludu, a čime se podržavaju akteri i politike koji su suprotstavljeni njihovim interesima.

Prema Luksu, dakle, najuspešnija i najpritvorenija upotreba moći sastoji se upravo u tome da se spreči sam nastanak otvorenog sukoba, odnosno da se ljudi spreče da budu nezadovoljni putem oblikovanja njihovih utisaka, saznanja i preferencija, koji će učiniti da prihvate svoju ulogu u postojećem sistemu ili zato što ne mogu da vide ili zamisle alternativni sistem, ili zato što ga vide kao prirodan i nepomenljiv, ili zato što ga smatraju božanski ustavljени i korisnim (Lukes 2005b). Samim tim, stvarni sukob, prema Luksu, nije bitan za moći, a odsustvo nezadovoljstva ne znači nužno i nenarušenost interesa B-a. Treće lice moći se, tako, odražava u latentnom sukobu interesa – onih koji koriste moći i stvarnih interesa potčinjenih. Podložnik ne mora biti svestan svojih stvarnih interesa. Konačno, što se tiče pluralizma moći, Luks smatra da možda zaista nema jedinstva elite kada je u pitanju donošenje odluka na nivou zajednica, ali ono je sasvim moguće kada se neprihvatljiva pitanja isključuju iz politike (kao što je tada moguće i potpuno odsustvo delanja elite).⁸

Luks kritikuje biheviorističku prirodu prvog lica moći, odnosno naglasak na proučavanju konkretnog i opažljivog ponašanja.

⁸ Luks se u tom smislu oslanja na gramšijevski shvaćenu hegemoniju. Kako sam Luks ističe, i on i Gramši (Gramsci) pokušavaju da odgovore na pitanje kako se obezbeđuje saglasnost kapitalističkoj eksploataciji u savremenim uslovima, konkretno demokratskim. Prema Gramšiju, kultura ili ideologija je ta koja konstituiše način klasne vladavine obezbeđen saglasnošću, pomoći buržoaskog monopola nad ideološkim aparatom (prema: Lukes 2005b, 7). Ovde je ključan proces internalizacije odnosa i posledično opadanje revolucionarnih mogućnosti.

Drugim rečima, kako je neodlučivanje takođe vrsta odlučivanja, za korišćenje moći tu je ponovo nužno postojanje vidljivog sukoba (Lukes, 2005b). Osim toga, Luks kritikuje i metodološki individualizam pri proučavanju prva dva lica,⁹ usled zanemarivanja funkcija kolektivnih sila i socijalnih okolnosti.^{10,11}

Poređenje moći između dva aktera je takođe nešto čime se Luks bavi. Tu je primarna, prema njemu, mogućnost uticanja na ishode koji su 'značajniji' (Lukes and Haglund 2005; Lukes, 2006).¹² Konkretnije, ključno je vršenje značajnjeg uticaja na interes drugeg aktera. Biti nemoćan znači biti u nemogućnosti da se održe i slede svoji ključni interesi (Lukes 2006). Interesi su jedno od centralnih polja Luksovih ideja o moći i dominaciji (Lukes 1986). Oni mogu biti čisto subjektivni, odnosno mogu se poistovetiti sa preferencama, po uzoru na Bentamovo (Bentham) stanovište da su ljudi sami najbolje sudije u vezi s tim što su njihovi interesi. Dakle, prema toj ideji, interesi su ono što sami akteri biraju ili bi birali da mogu, a trenutno ne mogu. Isto tako, mogu biti otvoreni ili latenti. Drugo, mogu se poistovetiti sa neophodnim uslovima ljudskog blagostanja, odnosno uslova, poput dobrog zdravlja, ishrane, posedovanja staništa, nezagađene okoline itd. Odnosno, prema ovakvom stanovištu, ono što je dobro za nečije zdravlje je u njegovom interesu, bez obzira na to što on preferirao. Ovde se stiže do debate o tzv. pravim interesima i lažnoj svesti.

Pitanje koji su zapravo stvarni interesi pojedinca Luks smatra veoma moralno i politički problematičnim, tako da odgovor na to pitanje nikad ne može izbeći vrednosne sudove.¹³ On navodi da

⁹ Za takva shvatanja se može reći da potiču od Veberovog (Weber) određenja moći kao verovatnoće da pojedinci ostvare svoju volju uprkos otporu drugih (v. Lukes 2005b, 26).

¹⁰ Luks smatra da se „iskriviljenost sistema ne održava samo nizom individualno sprovedenih dela, nego takođe, što je najvažnije, društveno strukturisanim i kulturno oblikovanim ponašanjem grupa i praksi institucija, koje zaista mogu biti manifestovani nedelanjem pojedinaca“ (Lukes 2005b, 26).

¹¹ I to, na primer, pomoću kontrole informacija, kroz masovne medije, proces socijalizacije itd.

¹² Luks navodi primer sudije koji ima mogućnost presuđivanja smrтne kazne kao moćnijeg u odnosu na onog koji to nema, bez obzira što možda ima manji opseg domena gde presuđuje (Lukes 2005a). On, međutim, ne nudi konačan odgovor na to što znači značajniji ishod.

¹³ Tako, prema Luksu, prema pristalicama jednodimenzionalnog (liberalnog) shvatanja interes pojedinca je ono što on sam preferira, a političke prefe-

su pravi interesi podložnika oni koje bi on izabrao u uslovima relativne autonomije i, naročito, nezavisno od moći onoga kome je podređen (Lukes 1976). Univerzani odgovor, međutim, na ovo pitanje ne može biti dat, jer je odgovor uvek direktno zavisan od perspektive istraživača. Za marksiste, na primer, moć se izjednacava sa klasnom moći, a interesi sa klasnim interesima, pri čemu pripadnici proletarijata zbog ideoološke hegemonije nisu svesni svojih pravih interesa. Luks, inače, zamera marksistima fokus na klasi i to što sebi daju pravo povlašćenog pristupa u presuđivanju o tome koji su interesi potčinjene klase. Međutim, Luks se slaže da sama ideja o trećoj dimenziji moći zahteva spoljašnju poziciju u proceni (u ime podložnika) o tome koji su interesi pravi a koji lažni, jer su oni nametnuti i neprepoznati. Problem ovde je i višestrukost nečijih interesa, pa i njihova međusobna sukobljenost¹⁴, a tu je i problem u vezi sa određenjem pomenute relativne autonomije.

Osim pogrešnog shvatanja sopstvenih interesa, Luks navodi i da razlozi zbog kojih se ljudi dobrovoljno potčinjavaju suprotno svojim interesima mogu ležati i u pozitivnim i negativnim sankcijama, aktuelnim i potencijalnim procenama u vezi sa troškovima i korisnosti, ponudama i pretnjama itd. (Lukes 2011). Zatim, tu je i nedostatak alternative, odnosno nemogućnost da se pruži otpor ili da se dela drugačije u odnosu na potčinjavanje. U tom smislu, moguća su dva tipa odsustva alternativa. Prvi se odnosi na aktuelne, odnosno realne alternative, iz ekonomskih, socijalnih, pravnih, političkih razloga itd. Drugi tip je subjektivan – odnosno, nedostatak svesti o tome da postoje alternative, do čega dolazi usled oblikovanja podložnikove percepcije, o čemu je već bilo reči. Osim toga, moguće je i smanjenje očekivanja i prilagođavanja preferenci ka onome što podložnik veruje da je jedina ostvariva

rence su manifestovane njegovom političkom participacijom. Pristalice dvodimenzionalnog (referomističkog) shvatanja dodaju da interesi takođe predstavljaju i skrajnute, prigušene ili prikrivene preference. Najzad, pristalice trodimenzionalnog (radikalnog) shvatanja drže da same preference mogu biti proizvod sistema koji radi protiv njihovih interesa, i u tim slučajevima interese određuju kao ono što bi pojednac preferirao kada bi imao mogućnost izbora (Lukes 2005b, 37-38).

¹⁴ Luks navodi različite vrste interesa – prolazne želje (npr. za poslasticom), instrumentalne (npr. novac), interese blagostanja (dobro zdravlje), kao i fokusirajuće (poput srećnog braka), a koji svi mogu dovoditi do različitih ciljeva (Lukes 2011).

opcija. Ova dva tipa nemoći, odnosno subjektivni i objektivni, mogu se međusobno preklapati – ljudi mogu ili ne moraju biti u pravu kada veruju da nema drugog izbora osim potčinjavanja. Kada nisu u pravu, mogu biti prevareni ili od strane aktera koji poseduje moć ili od sebe samih. Da bi se valjano odredili svoji stvarni interesi, potrebno je, prvo, adekvatno razumevanje statusa kvo; drugo, posedovanje uverljivog stava o tome šta je (protivčinjenički) izvodljivo; i treće, procena u vezi s tim da li troškove promene ka onome što bi mogla biti bolja situacija vredi snositi (*ibid.*). Luks se, međutim, ograđuje i navodi da i ovde prepoznavanje izvora grešaka ne uključuje stav o povlašćenom pristupu istini, niti stav da za takve ocene ne može doći ni do jedne greške.

Dalje, moć kao dominacija je, prema Luksu, uvek samo delimično efektivna. Drugim rečima, iako podložnik prihvata dominaciju, ne znači da je on nužno nesvestan takvog odnosa. Odnosno, moć se može prihvpati i sa ‘gađenjem’. Primer koji on navodi je primer osobe nad kojom se vrši plastičnu operaciju, što ne znači da se slepo pokorava represivnom režimu lepote, već često može biti vrlo svesna i, naime, proračunata u vezi s tim koji je put ka uspehu u određenim okolnostima (Lukes 2005b, 150). Međutim, kada se odnosi moći internalizuju tako da podložnik nije svestan svog objektivnog položaja, deluju mehanizmi tzv. formiranja adaptivnih preferenci. Način njihovog formiranja Luks vidi u Elsterovoј (Elster) analogiji sa kiselim grožđem, kao jednom od mehanizama smanjivanja kognitivne disonance – odnosno da pojedinci žele da dobiju ono što mogu da dobiju. Elster, međutim, smatra da je formiranje adaptivnih preferenci nezavisno od ispoljavanja moći, dok ih Luks vidi kao mogući proizvod manipulacije (Lukes 2005b, 136).

Još je veći broj primera koje Luks navodi, a tiču se dominacije muškaraca nad ženama. Tu je i Senov (Sen) primer sa velikom bengalskom gladi iz prve polovine 40-ih godina prošlog veka, kada su žene, iako objektivno znatno lošijeg zdravlja i načina ishrane, procenjivale svoje zdravstveno stanje boljim nego muškarci. „Podložnik se uči da podnosi teret toliko dobro da previđa sam teret. Nezadovoljstvo se zamenjuje prihvatanjem, pobuna prihvatljivom čutnjom, a patnja i ljutnja vedrom istrajnošću“ (Sen 1984, 308–9, prema Lukes 2005b, 137). Drugi sličan primer iznosi Marta Nussbaum (Martha Nussbaum). Naime, iako su žene u Indiji često žrtve

porodičnog nasilja, one nemaju nikakav osećaj zloupotrebe. Osim toga, one nikada nisu bile ohrabrivane niti im je dozvoljavano da uče veštine dostupne muškarcima i to su prihvatale kao nešto što je prirodno i normalno. Nussbaum ovakvu vrstu internalizacije¹⁵ smatra posledicom „doživotne socijalizacije i odsustva informacija“ (Nussbaum 2000, 139, prema Lukes 2005b, 137). O sličnim mehanizmima pišu i Mil (Mill) u *Potčinjenosti žena* (Mil 2008) i Burdije (Bourdieu) u *Vladavini muškaraca* (Burdije 2001)¹⁶. U novijoj ekonomskoj literaturi tu je i tzv. *gender-job satisfaction paradox*, koji se odnosi na nalaze da žene osećaju veće zadovoljstvo u vezi sa svojim poslom u odnosu na muškarce, uprkos očiglednoj lošoj objektivnoj poziciji na tržištu rada, a to se kod žena objašnjava manjim raskorakom između aspiracija i onoga što je ostvareno. Naime, lošiji položaj na tržištu rada (na primer, u vidu zarade ili mogućnosti napredovanja) navode žene da snize aspiracije u vezi sa svojim poslom. Dakle, veće zadovoljstvo žena poslovnom situacijom nije odraz tога što su njihovi uslovi rada bolji, već je proizvod manjih očekivanja (Clark 1997, 365; Perugini and Vladisavljević 2019).

¹⁵ Internalizacija, odnosno formiranje preferenci ili hegemonija se, prema Luksu, mogu shvatati jednoznačno, i to kao načini na koje dominacija može funkcionisati nasuprot nečijih interesa i to zaustavljanjem, umanjuvanjem i podrivanjem njihovih moći u prosuđivanju, i falsifikovanjem, iskrivljavanjem i smanjivanjem njihove samopercepције i samorazumevanja (Lukes 2005b, 123-124).

¹⁶ Kako Švarc (Swartz) (Swartz 2007) ističe, Luks koristi Burdijea da objasnji mehanizam putem kojeg je moć kao dominacija internalizovana kao deo habitusa. To se naročito odnosi na ideju da je efektivnost moći kao dominacije ojačana njenom „naturalizacijom“, gde ono što je proizvoljno i nejednako, akterima izgleda kao prirodno i objektivno, kao i neprepoznavanjem njenih korena i načina funkcionisanja. Ovde je moguće empirijsko preispitavanje tога kako potčinjenost postaje internalizovana dispozicija. Ali Luks se razlikuje od Burdijea po stepenu efektivnosti simboličke moći. Naime, Luks se slaže da je moć efikasnija što je manje vidljiva, ali on akterima kao da daje veći stepen refleksivne svesti nego Burdije. Moć kod Luksa nije toliko nevidljiva koliko „naturalizacija“ i „pogrešno prepoznavanje“ sugerisu, jer može postojati visok stepen svesti o represivnim strukturama, ali i pristanak na potčinjavanje usled dobijanja nečeg zauzvrat (ibid.).

Primeri empirijske evidencije

Dva empirijska istraživanja koja se fokusiraju na treće lice moći su naročito istaknuta. Istraživanje koje Luks smatra adekvatnim u smislu pokrivanja drugog lica elementima trećeg je *The Un-Politics of Air Pollution: A Study of Non-Decision-Making in the Cities* iz 1971. godine, koje je sproveo Metju Krenson (Matthew Crenson). Ono na veoma dobar način otkriva kako se može pokazati da bi B radio drugačije kada bi imao mogućnost izbora, kao i mehanizme delanja ili nedelanja zbog kojih B to nije činio. Krenson je, naime, istraživao zbog čega pitanje zagađenja vazduha u pojednim američkim gradovima nije preraslo u političko pitanje tako rano i uspešno kao u drugim. On je proučavao dva susedna grada u Indijani, podjednako zagađena i sa sličnom strukturu stanovništva, Istočni Čikago i Geri. U prvom je pitanje zagađenja počelo da se rešava 1949, a u drugom tek 1962. godine. Krenson to objašnjava dominacijom jedne korporacije (odnosno *US Steel*) i jake partitske organizacije u Geriju, dok je u Istočnom Čikagu postojalo više kompanija za proizvodnju čelika i odsustvo jake partitske organizacije. Tako, anticipirane reakcije uslovljene reputacijom pomenute korporacije da ima veliku moć dovele su do sprečavanja da se postavi pitanje zagađenja vazduha, a zatim, kada je i došlo do donošenja propisa, čelnici korporacije su izvršili uticaj na njegovu sadržinu. Osim toga, Krenson je intervjuisao i političke lide- re čak pedeset i jednog američkog grada i zaključio da pitanje zagađenja vazduha neće biti pokrenuto tamo gde industrija uživa reputaciju da ima veliku moć.

Džon Gaventa (John Gaventa) je u svojoj diseraciji koju je odbranio kod Luksa i koju je kasnije objavio (Gaventa 1980) istraživao odnose moći u mestu Klir Fork Veli, veoma bogatom prirodnim resursima. Tamo je krajem devetnaestog veka, Američka Asocijacija, korporacija za kopanje uglja sa sedištem u Londonu, počela sa poslovanjem. Prvo je došla u posed 80.000 ari zemlje, a stanovništvo Klir Fork Velija je ostajalo bez svoje zemlje kroz kombinaciju brutalne sile i prevare, pretnje, zastrašivanja; spaljivane su im kuće, zatvarani su pod lažnim optužbama itd. Tu je i ubistvo popularnog sindikalnog lidera Džoseфа Jablonskog (Joseph Yablonski). Gaventa pokazuje da potčinjavanje tamošnjeg stanovništva nije bilo rezultat njihovog manjka inteligencije, otuđenja,

kulture ili zbog toga što su se osećali srećno u vezi sa svojim radom u korporaciji.

Tu su, naime, bila vidljiva sva tri lica moći. Prvo lice se odražavalo kroz kontrolu zemlje, stanovanja, zaposlenja, lokalne političke elite, policije, sudija, korupmiranih vođa sindikata, medija itd. Drugo lice se odražavalo u tome što je korporacija uspešno koristila percepciju moći pri ispoljavanju interesa drugih grupa. Konačno, treće lice se odražavalo kroz ideologiju razvijenu da se podrži korporativna moć: propagirao se pojam „zajedničkog cilja“ u rудarstvu i razvoju uopšte, zatim ideja da su sve koristi dostupne kroz naporan rad, da se čovekova uloga posmatra kao uloga osvajača prirode, kao i ideja da nove lokalne strukture predstavljaju napredak i civilizaciju itd. „Ako pobeđe A nad B u prvoj dimenziji moći dovode do nedelanja B zbog anticipiranih reakcija A, kao u drugoj dimenziji, tada, vremenom, proračunato povlačenje B može voditi u nesvesni obrazac povlačenja, održavan ne strahom od moći A, već osećajem nemoći B, bez obzira na stanje A. Osećaj nemoći može se manifestovati kao uopšteni fatalizam, samonegodovanje ili preterana apatija u vezi sa nečijom situacijom [...] Osećaj nemoći takođe može dovesti do veće podložnosti internalizaciji vrednosti, verovanjima ili pravilima igre moćnog kao dalje adaptivne reakcije – tj. kao sredstva za beg od subjektivnog osećaja nemoći, ako ne i njegovog objektivnog stanja“ (Gaventa 1980, 16–17). Stanovnici Klir Fork Velija su od 1960-ih otpočeli sa samoorganizovanjem, gradili su svoje fabrike, klinike, zanatske zadruge, dečje centre itd., ali su ih korporacija, lokalna elita i vladine agencije u tome konstantno sputavali. Njihovi protivnici su označavani kao komunisti i dual sindikalisti. Gaventa je analizirao i sadržaje štampanih medija i utvrdio drastične razlike u tome kako se izvezstavalo o nasilju. Takođe je analizirao rezultate izbora od sredine 50-ih do 70-ih godina prošlog veka i utvrdio da u onim gradovima koji su pod kontrolom korporacije, birači pre glasaju za kandidate korporacije, nego što je to slučaj u drugim gradovima.

Kritike

Najčešća zamerka upućena Luksovim shvatanjima moći i dominacije je što je veoma teško izučavati nešto što se nije desilo (npr. Groarke 1993; Lorenzi 2006; Morris 2006; Антонић 2009; Angolano 2011). Prvo, pitanje je kako opravdati relevantne protivčinjeničke iskaze, odnosno tvrdnju da bi B radio drugačije, i kako odrediti mehanizme pomoću kojih je A delao ili nije delao da utiče na to. Drugo, problem je i kako identifikovati mehanizam navodnog korišćenja moći. Naime, ono može biti nedelanje pre nego opažljivo delanje, pa se javlja problem u vezi s tim kako pronaći uzročnu povezanost između nedelanja i njemu svojstvenih posledica. Osim toga, ispoljavanje moći može biti nesvesno, a prema Luksovim određenjima ispada da je za njeno ispoljavanje nužno da A ima svest o posledicama svog ponašanja. Treće, moći mogu ispoljavati i kolektiviteti, pa se postavlja pitanje granice između strukturnog determinizma i ispoljavanja moći od strane A, koja kod Luksa nije dovoljno jasna.

Dalje, Luks je u drugom izdanju knjige *Power: A Radical View* (Lukes 2005b) izneo pojedine kritike upućene samom sebi usled pojedinih shvatanja iznetih u prvom izdanju iste knjige (Lukes 1974). Prvo što smatra pogrešnim je fokus na ispoljavanju moći i dominacije, pri čemu dodaje da moći može biti i potencijal – koji može ili ne mora biti ispoljen. Drugo, kritikuje i svoj fokus isključivo na ispoljavanju tzv. moći *nad*, odnosno zavisnost B od A. Treće, ovakvu vrstu moći on je izjednačavao sa dominacijom i pretpostavljaо da A utiče na B na način suprotan B-ovim interesima, ali time se zanemaruje da moći nad drugim može da bude i produktivna za obe strane. Četvrto, Luks je sebi zamerio što je interese smatrao unitarnim i nije uzimao u obzir međusobne razlike, interakcije i sukobe nečijih interesa. I konačno, odnosi moći su ranije uproščavani tako da uključuju odnos samo između aktera A i B, iako su ti odnosi u stvarnosti znatno složeniji nego u takvim binarnim modelima (v. Bradshaw 1976). Luks zaključuje time da ovakva shvatanja zapravo nisu shvatanja moći, već obezbeđivanje potčinjanja dominaciji. Njemu se može zameriti i to što vrlo često postavlja veliki broj pitanja na koje ne daje konačan odgovor, već samo navodi moguće odgovore u zavisnosti od perspektive, na primer, u vezi sa određenjima pravih interesa, lažne svesti ili relativne autonomije.

Ovde je korisno pomenuti Tilijevu (Tilly) (Tilly 1991, 594) klasifikaciju mogućih odgovora na pitanje zbog čega se ljudi dobrovoljno potčinjavaju. Prvo, moguće je da je premla netačna – potčinjeni se kontinuirano suprotstavljaju, ali na prikrivene načine; drugo, potčinjeni možda dobijaju nešto zauzvrat, a što je dovoljno da ih čini poslušnim; slično tome, odgovor može biti i potraga za drugim vrednim ciljevima, kao što je poštovanje ili identitet; zatim, usled mistifikacije, represije ili potpunog odsustva alternativnih ideoloških okvira, potčinjeni mogu da ne budu svesni svojih pravih interesa; dalje, uzrok može biti u sili i inerciji ili u ceni otpora i pobune; konačno, moguće je da se odgovor krije u svemu od navedenog. Jasno je, dakle, da Lukosovo treće lice moći predstavlja samo jedan mogući mehanizam voljnog potčinjavanja dominaciji.

Zaključak

Prva dimenzija, odnosno lice moći odnosi se na moć donošenja odluka, to jest, A ima moć nad B u meri u kojoj ima veću moć odlučivanja. Drugo lice se odnosi na takav odnos gde A manipuliše institucionalnim procedurama i koristi postojeće nejednakosti u moći radi sprečavanja toga da B pokrene rešavanje bitnih pitanja za sebe. U ovakvim modelima i A i B su svesni svoje pozicije u odnosu – svesno se učestvuje u političkoj sferi i zna se kada dolazi do ispoljavanja moći. Na taj način se, međutim, ne može objasniti zašto potčinjeni nemaju neslaganje sa postojećim poretkom. Ovaj problem je centralan za Luksovou treću dimenziju moći. Tu A čini da B svesno želi da mu se potčini, čak i kada je to suprotno objektivnim interesima B. Pristalice jednodimenzionalnog i dvo-dimenzionalnog shvatanja ovakav odnos ne vide kao odnos moći momenta dobrovoljnosti, niti da postoji otvoren sukob. Četvrta dimenzija moći, prema Fukoovom kapilarnom modelu, takođe ne podrazumeva intencionalnost svakoga od aktera – ne znači uvek da A svesno manipuliše B-om, kao što B ne mora shvatati da je manipulisan, a odnos moći postoji kad god A utiče na B suprotno njegovim interesima. Prema Luksu, oba aktera imaju objektivne interese i moć je nešto što A poseduje a B ne, dok prema Fukou, moć sama po sebi konstituiše A i B kao subjekte, kao i njihove interese, a moć je kapilarno prožimajući niz odnosa u kojem svako

sa svoje pozicije neprekidno učestvuje – ni A ni B je ne poseduje. Iz Luksovog navedenog shvatanja proizilazi određenje dominacije kao nametanja nekog značajnog ograničenja željama, ciljevima ili interesima podložnika, koje sputava, odnosno sprečava da se oni ispune ili čak formulišu. Luksov doprinos izučavanju moći i dominaciji (kao nametanju unutrašnjih ograničenja, bilo nasilnim, bilo nenasilnim putem) proizilazi iz promišljanja o onim njihovim aspektima koji su najmanje vidljivi, i kao takav predstavlja nemerljivo korisnu dopunu jednodimenzionalnom, kao i dvodimenzionalnom shvatanju.

LITERATURA

- Abraham, Judson 2016. Extending Gaventa: A Foucauldian Analysis of Power and Powerlessness. http://mds.marshall.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1908&context=asa_conference
- Angolano, Joseph 2011. Lukes, Steven. In: Dowding, K. (ed.) *Encyclopedia of Power*, Los Angeles: SAGE Publications, pp. 393–394.
- Антонић, Слободан. 2009. Три лица моћи. *Нова српска ћолићичка мисао*, vol. 13, br. 1–4, str. 7–33.
- Bachrach, Peter and Baratz, Morton. 1962. The Two Faces of Power. *American Political Science Review* 56 (4): 947–952.
- Bachrach, Peter and Baratz, Morton. 1970. *Power and Poverty: Theory and Practice*, Oxford University Press, Oxford.
- Bradshaw, Alan. 1976. Critical Note: A Critique of Steven Lukes' Power: A Radical View, *Sociology* 10:121–8.
- Burdije, Pjer. 2001. *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Crenson, Matthew. 1973. *The Un-Politics of Air Pollution: A Study of Non-Decisionmaking in the Cities*. Baltimore and London: The Johns Hopkins Press.
- Dahl, Robert. 1958. A Critique of the Ruling Elite Model, *The American Political Science Review*, Vol. 52, No. 2.
- Dowding, Keith. 2006. Three Dimensional Power: A Discussion of Steven Lukes Power: A Radical View Second Edition, *Political Studies Review*, 4(2), 136–145.
- Gaventa, John. 1982. *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*. Chicago: University of Illinois Press.
- Groarke, Margaret. 1993. Power, agency and structure: An examination of Steven Lukes. *New Political Science*, 14(1), 31–46.
- Hay, Colin. 2002. *Political Analysis: A Critical Introduction*. London: Palgrave Macmillan.
- Hunter Floyd. 1953. *Community Power Structure*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Lorenzi, Maximiliano. 2006. Power: A Radical View by Steven Lukes, *Crossroads*, 6, 87–95.
- Lukes, Steven. 1974. *Power: A Radical View*. London: Macmillan.
- Lukes, Steven. 1976. Critical Note: Reply to Bradshaw, *Sociology*, 10, pp. 129–32.
- Lukes, Steven. 1978. Power and Authority. In: T.B. Bottomore and R. Nisbet (eds.): *A History of sociological Analysis*, Basic Books.
- Lukes, Steven. 1979. On the Relativity of Power. In: S. Brown (ed.). *Philosophical Disputes in the Social Sciences*, Brighton: Harvester, pp. 261–74.
- Lukes, Steven. 1986. Introduction. In: Lukes, S. (ed.) *Power: Readings in social and political theory*, New York: New York University Press, pp. 1–18.

- Lukes, Steven. 1993. Three distinctive views of power compared. In: M. Hill (Ed.) *The Policy Process: A Reader* (pp. 51—58). Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Lukes, Steven. 1997. Humiliation and the Politics of Identity, *Social Research*, Vol. 64, No. 1. pp. 36–51.
- Lukes, Steven. 2005a. Power and the battle for hearts and minds, *Millennium: Journal of International Studies* 33, 1: 477–493.
- Lukes, Steven. 2005b. *Power: A Radical View* (Second Edition). London: Palgrave, Macmillan.
- Lukes, Steven. 2006. *Questions about Power: Lessons from the Louisiana Hurricane, Understanding Katrina: Perspectives from the Social Sciences*. <http://forums.ssrc.org/understandingkatrina/questions-about-power-lessons-from-the-louisiana-hurricane>
- Lukes, Steven. 2007. Contexts, Vol. 6, Number 3, pp. 59–61. ISSN 1536–5042, electronic ISSN 1537–6052
- Lukes, Steven. 2011. In *Defense of "False Consciousness*, University of Chicago Legal Forum: Vol. 2011, Article 3. <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol2011/iss1/3>
- Lukes, Steven. 2013. Power. In Kaldus, B. (ed.). *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences*. London: SAGE Publications.
- Lukes, Steven and Haglund LaDawn. 2005. Power and Luck, *European Journal of Sociology*, 46: 45–66.
- Lukes, Steven, and Hayward Clarissa. 2008. Nobody to shoot? Power, structure, and agency: A dialogue *Journal of Power*, Vol. 1, No. 1, pp. 5–20.
- Mil, Džon Stjuart. 2008. *Potčinjenost žena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mills, Wright. 1956. *The Power Elite*. London: Oxford University Press.
- Morriss, Peter. 2006. Steven Lukes on the concept of power, *Political Studies Review*, 4, pp 124-35.
- Perugini, Cristiano, and Vladislavljević, Marko. 2019. Gender inequality and the gender-job satisfaction paradox in Europe. *Labour Economics* 60, 129–147
- Polsby, Nelson. 1963. *Community Power and Political Theory*, Yale University Press, New Haven.
- Swartz, David L. 2007. Recasting power in its third dimension. *Theory and Society*, 36(1), 103–109.
- Tilly, Charles. 1991. Domination, Resistance, Compliance ... Discourse. *Sociological Forum*, 6 (3): 593–602.

Vladimir Mentus

LUKES' VIEWPOINTS ON SOCIAL POWER AND DOMINATION

Abstract

In this paper, we examine Steven Lukes' viewpoints on social power and domination. First, we present a discussion on the latency of conflict of interests, and in that sense, four different viewpoints on power and domination – the one-dimensional model by Dahl, two-dimensional model by Bachrach and Baratz, three-dimensional model by Lukes, and capillary model by

Foucault. Further, we present Lukes' viewpoints on social power in more detail (and in this sense his critique of behaviorism, methodological individualism, and theoretical pluralism), as well as the relationship between power and domination, and his viewpoints on adaptive preferences, "real interests" and "false consciousness", which are crucial to this perspective. Finally, we present some attempts to apply Lukes' theoretical framework in empirical studies of power, as well as some critiques of his viewpoints.

Keywords: Lukes, social power, domination